

Zene, tánc és rítus az Andokban (Letenyei László)

Eredetileg megjelent: Gelencsér Ágnes, Letenyei László és Takács Ildikó 1994: Indián énekeskönyv. Budapest: Calibra.

Zene és tánc

A spanyol hódítás előtt az andesi indiánok a zenei hangot mint a hangszerekből kiszálló démont, tisztelettel övezték. Bár a zenei harmónia jótékony hatását jól ismerték, a hang keletkezésére nem tudtak magyarázatot adni. Feltételezték, hogy a hang varázslatának nagy hatalma van: ezért kaptak fontos szerepet bizonyos hangszerek a gyógyászatban, és Poma de Ayala krónikájának bizonyossága szerint fegyverekkel és hangszerekkel, csengőkkel szálltak szembe a parasztok a jégesővel is. Az ütközetek alatt különleges kürtök, sípok szóltak, amelyektől azt remélték a harcosok, hogy a hangjuk megfutamtítja az ellenséget.

A zene hatalmában való hit egyik oka az lehetett, hogy az írást nem ismerő indián társadalomban különösen fontos volt a szóbeli hagyomány pontos felidézése és továbbadása. A pontos emlékezést segítette a versbe szedett szövegek ritmusa, ríme, és még inkább a dallama, amely így fontos információhordozó is volt. Természetes, hogy a szent szövegek zenéjének éppúgy kijárt a tisztelet, mint az Óvilágban a szent könyveknek.

A dallamokat az énekhangon kívül fúvós, csörgő- és ütőhangszerek szólaltatták meg. Kolombusz előtt a húros hangszereket egyáltalán nem ismerték. A zeneszerszámok használatát a vallás és a hagyomány szabályozta. Az ünnepi naptár bizonyos időszakaihoz

meghatározott hangszerek illettek, s minden ünnepnek megvolt a maga különleges hangszere is; a legtöbb ezért csak egyszer került elő egy évben. Általában csupán három hangszert: a pánsípot, a furulyát és a dobot használták; ezeknek viszont roppant változatos formáit ismerték, és használják ma is.

A pánsípok közül a legkisebb alig néhány centis, a legnagyobb fajta pedig hat méter hosszú. Van négy, és huszonnégy sípos egyaránt. Legismertebb közülük a manta, spanyolul zampona, amelyet ma már tizenöt síppal, teljes hangsorral készítenek. A rondadort Ecuadorban használják, és jellegzetessége, hogy egyszerre két sípot lehet rajta megszólaltatni. A két síp szép összhangzatot ad. A puntutu szintén pánsíp, amely embermagasságú, vagy annál hosszabb csövet tartalmaz, és nagyon mély hangja van. A furulyák közül a ken a legismertebb, amely teljes hangsorú skála lejátszására alkalmas, három oktávban.

A mancsaj ppujlut, más néven tullyu kenőt emberi vagy állati lábszárcsontból faragják. Kettő vagy három lyukkal látják el, hangja egészen panaszos, bánatos. Még a XVI. században is használták mint diadalmi harci sípot. A csaták végeztével a legyőzöttek testéből készítették, s egy emberi lábat faragtak rá, azt fejezve ki ezzel, hogy így tapossa el a győztes a legyőzötteket.

A hangszer készítését valószínűleg már az Inkák is betöltötték, ezért ma már alig használják. Az Inkák ehelyett az ellenség bőréből készítették a runatina nevű dobot, amely a krónikások leírásai szerint úgy nézett ki, mintha az áldozat még élne. A dob hasa az elesett ellenség hasa volt.

Ma már nagyon nehéz feladat lenne megállapítani, hogy milyen lehetett a térség zenéje a spanyolok bejövetele előtt. A hódítást követő néhány évtized alatt megszűnt az inka udvari művészet, és nem maradt ránk a nagy járványok és a népirtás terhét leginkább viselő tengerparti lakosság népzeneje sem. Csupán a hegyvidék falvainak zenéje élte túl ezt a korszakot. Ez a muzsika pentaton, és hagyományosan négysoros, ütemes verselésű dalok íródnak rá.

José Portugal-Catacora ezt a népdalkincset saját kifejezései szerint geodemográfiai, történeti és kulturális-társadalmi hovatartozás szerint jellemzi. Geodemográfiai szempontból északi, azaz kecsua, és déli, aymara indián népzeneét különböztet meg. A két zenevilág határa szerinte a Peru és Bolívia határa körül húzódó etnikai határ. Történeti szempontból a Kolombusz előtti és utáni korszakot tartja alapvetően különbözőnek, kulturális hovatartozás szerint pedig indián és mesztic zenéről beszél.

A geodemográfiai különbség megértéséhez hangsúlyozni kell, hogy az Andok északi és déli területei közt milyen nagyok az éghajlati különbségek. Az egyenlítői Ecuadortól dél felé haladva az éghajlat fokozatosan hűvösebb és szárazabb lesz, és a táj is ennek megfelelően mind kopárabb, kietlenebb. Míg Ecuador földjét buja növényzet borítja a télen-nyáron 25-30 °C körüli, párás éghajlat alatt, addig Peruban az éghajlat már jóval hűvösebb, a növényzet gyérebb, és Bolívia térségében már csupaszon emelkednek az ég felé a gigantikus hegycsúcsok. Szürke vagy vörös kőtestük óriási méretei inkább istenek, mint az emberek léptékéhez illik. Ugyanez a különbség mutatkozik a népzeneben is: az ecuadori népzene még akkor is pergő és ütemes, ha épp egy szomorú témáról vall. A dallamok általában egyszerűek, a négysoros énekek gyakran ugyanazt a hangsort ismétlik négyszer egymás után.

Délen az Andok hegyláncai szétnyílnak, dél-keleti és dél-nyugati irányba futnak tovább. Középen helyet hagynak az Altiplanónak, a Magasföldnek. Szentnek tartott föld ez. Sehol sem laktak emberek olyan közel az éghez, mint itt. Ehhez méltóan a déli ember népzeneje mindig ünnepélyes és fenséges; még ha egy gyors, harci vagy ünnepi ritmust játszanak is, a zene nem nélkülözheti a kimértséget, a szöveg pedig a megfontoltságot. Az énekek jelentős részére, akár a régi magyar népzeneire, az ereszkedő hangsorú dallam a jellemző.

A spanyol hódítás és az európai kultúrával való érintkezés a népzenei életben is nagy változásokat hozott. A hódítók a gyarmatosítás első időszakában alig törődtek a spanyol nyelv és a zene terjesztésé-

vel, a lakosság leigázását és gazdasági kizsákmányolását fontosabbnak tartották. Az inka kultúra nagyszerű alkotásai nem nyűgözték le őket. Barbároknak tekintették az indiánokat, és küldetésüknek érezték, hogy tüzzel-vassal terjesszék közöttük a kereszténységet és az európai kultúrát. Kezdetben a spanyol gyarmati jog semmi védelmet nem biztosított a hódítók túlkapásaival és a vallási fanatizmustal szemben. Az inkvizíció már azért is elítélhetett valakit, mert nem a „keresztény” spanyolt, hanem „pogány” anyanyelvét beszélte. Néhány évtized elég volt ahhoz, hogy az Inkák vallási kegyhelyeit lerombolják, a papságot elüldözzék, likvidálják a csomóírás szakértőit, azaz a hivatalnokokat. A korszak alatt elpusztult az inka színjátszás, az udvari költészet és zene. Csupán a parasztlakosság őrizte meg e fenséges művészet elemeit.

Később, a katolikus vallás terjedésével egyidejűleg, és részben az egyházi zene hatására, a két zenei világ mindinkább közelíteni kezdett egymás felé. Idővel a spanyol húros hangszerek is ismertté váltak az indiánok között; a gitáron kívül délen inkább a tatu páncéljából készített csarangót, északon a mandolint használják ma is szívesen.

A spanyol hódítók és az indián őslakók ötvöződéséből született mesztic lakosság népi muzsikája az andokbeli népzene újabb rétege.

Az indián népzene hangszereit nem lehetett akármikor, akárhol elővenni: a vallási törvények és a hagyományok szigorúan meghatározták, hogy melyik hangszeren az év melyik szakában, mely rítus keretében lehetett játszani. A mesztic népzene már nem őrzi ezeket a hagyományokat. Lényegesen kevesebb, ám sokoldalúbb hangszert használnak, amelyek, ha indián eredetűek is, alkalmasak a teljes skála játszására. Módosult a dallamvilág is. A kialakuló mesztic zene nyelve lassanként a spanyol lett.

Azok az együttesek, amelyek Európa-szerte, így Magyarországon is andokbeli népzenei stílust játszottak, ilyen értelemben mesztic zenei együttesek. A dallamvilág módosulása és a nyelvváltás folyamata nem zárult le. Az ősi dallamoknak mind újabb és újabb változatai születnek ma is a népszerű mesztic együttesek feldolgozásában.

Tánc és rítus

Az Andokban a dal nem egyszerűen ének, hanem a költészet legkézenfekvőbb formája is. A tánc nem csupán tánc, de az emberi kapcsolatteremtés egyik legfontosabb fóruma. A magas hegyek indiánja zárkózott és hallgatóg. Ha valamiről vallania kell, nem szívesen beszél róla, hanem inkább eltáncolja. Eltáncolja, hogy mi történt vele, mi történt népével, mi áll vallásában, mit hisz és képzel a világról; mozgásával vall szerelmet választottjának, mozdulataival beszél magáról.

Kolombusz előtt az indiánok nem tudtak írni-olvasni, nem ismerték a vasárnapot, a rendszeres templomba járás, igehirdetés és tájékoztatás rendszerét. Viszont elég gyakran – Garcilaso de Vega szerint körülbelül kilencnaponta – tartottak egy-két napos vallásos szertartásokat. Ezek az ünnepek jelentették a misét, ez volt a történelemóra, és itt kaptak hírt a világról.

A híradó mindig dramatizálva folyt. Ennek emlékei a ma is élő chiriguano és tobas nevű táncok, amelyek a hegyvidéki indiánok és az őserdei törzsek harcait játsszák újra. A tánc során a férfiak egy része őserdei indiánnak öltözik (vagyis vetkőzik), s a tánc közben legyőzetik. Az ilyen jellegű táncok jelentették a falvak történetírását, s azt jelentik még ma is, hisz a táncokat, melyek hat-hétszáz évvel ezelőtt zajlott háborúkra utalnak, még ma is járják Bolíviában, Oruro vidékén.

A vallásos szertartások táncai mozgásukkal, a viseletek színeivel, formájával erősítik az emberekben a vallásos világképet. A szertartások koreográfiája meghatározza a férfiak és nők, gyermekek és öregek helyét, mintegy földi másaként a mennyek elrendeződésének. Az aktív táncos részvétel a hívőktől teljes odaadást és azonosulást követelt meg, és teremtett. Ilyen tánc volt a tinku szertartáshoz kötődő jula juta, vagy a huaynu őse, a k'aswa is.

A mindennapi élet, a munka bemutatására, illetve a fiatalok nevelésére és oktatására is születtek munkatáncok. A llamerada a lámapásztorok tánca, a huaylas a földműveseké. Az ilyen jellegű táncok

a munka megszokott mozdulatait emelik művészi szintűre. Ez a jelenség a magyar népi hagyományokban sem ismeretlen, gondoljunk például a csürdöngölőre, amely a padló döngölésének mozdulatait idézi. Az Inkakorban minden mezei munkát táncos mezei felvonulással kezdtek a falvak, ahol zenészó mellett eljátszották a munka menetét: a föld feladását, a magok elvetését, a betakarítást. E színjátékkal a Földanya, Pachamama kegyeit akarták elnyerni. A dolgoz szertartásokat, melyeket az egész birodalomban egy napon tartottak, mindig az uralkodó kezdte meg. A vigadalmak, multságok táncai is e forrásokból táplálkoztak. Így például egy falusi lakodalomban nyilván a termékenységet és jó termést kérő és jelentő vallásos táncokat járták, illetve olyan munkatáncokat, amelyek illettek a család foglalkozásához. A spanyol hódítás később fokozatosan megváltoztatta az indiánok vallással és az Inkák világi kormányzatával átszőtt világát.

A gyarmati rend megszilárdulásáig a falvak életének rendes menete alig változott, s ezért a hagyományos népzene is változatlan formában élt tovább. A spanyolok hatása először érdekes módon az indián harci szertartásokhoz kötődő táncokban jelentkezett. Ma is számos olyan táncot ismerünk, amelynek az a csattanója, hogy az indiánok eljátsszák és kifigurázzák a spanyolok szokásait, öltözékét. Ilyen tánc például a chunguinada.

Szomorú, lassú zene és tánc az ayarachi, melyet Peruban, Candelaria del Punoban járnak. A történet szerint a kegyetlen spanyolok által Cuzcóból elűldözött Inka nemesek a Paratia havas bércei közé menekültek, s sorsuk kegyetlen fordulatára emlékezőn született táborukban ez a dal, majd később a nép ajkán a népzene és a tánc.

Az Andokban addig ismeretlen háziállatokat, főleg a szamarat és a tehenet az indiánok hamar hasznosították. Természetesen róluk is szólnak munkadalok és táncok. A waca-waca a tehenek és ökrök nehézkes, döcögős járását utánozza.

A hódítást követő évszázadok alatt a konkvisztádorok leszármazottai mind élesebben elhatárolták magukat spanyolországi honfitársaiktól, s egyidejűleg megindult a bennszülöttek és a fehérek

kulturális és fizikai keveredése. A meszticizálódás ma már nagyon előrehaladott folyamat Dél-Amerikában. Ezzel egyidejűleg tűnik el szemünk elől a régi indián zenéhez és tánchoz kötődő vallás és hiedelemvilág. Igaz, a táncok még ma is sok mozgáson kívüli elemet tartalmaznak: nagyon fontos a maskarák, viseletek szerepe, a színeké és a szövetszövetmintáké. Sok népi táncnak van pontos, színpadra kívánkozó koreográfiája. Épp a legfontosabb szertartásokhoz kötődő táncritmusok hagyományai viszont erőteljes egyházi felügyelet miatt már nem épülhettek be a mesztic világképbe. Így járt a tinku és a huaynu is.

Jó pár táncot ismerünk azonban, amely a vallási kettősség, a katolikus hit és a régi indián vallás együttélésének legékesebb bizonyítékai. Ezek főleg úgy alakultak ki, hogy az ősi indián ünnepeket jószándékú misszionáriusok keresztény ünneppé próbálták átformálni. Jó példa erre az ecuadori San Juanito (Szent János tánc). A bolíviai bányavidéken ma is népszerű diablada (ördögös tánc) során maskarás táncosok Szent Mihály és Szupaj (ördög) harcát elevenítik fel. (Európai szemlélő számára egyik jelmez sem emlékeztet sem ördögre, sem szentre.) A küzdelmet a Tárnák Csodatévő Színe dönti el Szent Mihály javára.

Az indián és a mesztic zene mellett él az Andokban afro-latin és kreol muzsika is. Afro eredetű indián zene a saya, vagy más néven tundiki.

Tipikus kreol táncok a bolíviai bailecito és a cueca. Mindkettő páros tánc, fehér öltönyben és estélyi ruhában, zsebkendővel a kézben illik járni. A cueca egyik változata, a zamacueca Peruban marinera néven az ország nemzeti tánca lett. Ezek természetesen valamennyien távol állnak a népzene-től.

Dél-Amerika egyes területein annyira eleven a folklór, hogy még ma is születnek népdalok, népi táncok. Jó példa erre a doctorcito nevű tánc, amely egy ősi indián ritmus, a cullahua új változataként, a századfordulón keletkezett. A tánc egy legendás, Bolívia-szerte ismert vándor mesztic orvos emlékét idézi fel. A táncot színes poncsóban, cylinderrel és esernyővel járnak.